

УДК 34.018

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Лідія КАЛЕНІЧЕНКО,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дмитро СЛИНЬКО,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано зміст та особливості процесуальної підстави юридичної відповідальності як однієї з підстав її настання. Доведено, що процесуальну підставу юридичної відповідальності можна розглядати на трьох рівнях: мегарівні, макрорівні, мікрорівні. Процесуальна підстава юридичної відповідальності макро- та мегарівня обумовлює процесуальну підставу мікрорівня. Зроблено висновок, що процесуальною підставою юридичної відповідальності вчені, як правило, визнають правозастосовний (процесуальний) акт.

Ключові слова: юридична відповідальність, процесуальна підстава, підстави юридичної відповідальності, процесуальна підстава юридичної відповідальності, правозастосовний акт.

GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS OF THE PROCEDURAL LEGAL PRINCIPLE OF LEGAL RESPONSIBILITY

Lidiiia KALIENICHENKO,

Doctor of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of Faculty No. 1
of Kharkiv National University of Internal Affairs

Dmytro SLYNKO,

Doctor of Law Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Theory and History of State and Law of Faculty No. 1
of Kharkiv National University of Internal Affairs

SUMMARY

The author analyzed the content and peculiarities of the procedural basis of legal responsibility as one of the grounds for its onset. It is proved that the procedural basis of legal responsibility can be considered at three levels: the mega-level, the macro level, the micro-level. The procedural basis of legal responsibility for macro- and mega-levels determines the procedural basis of the micro-level. It is concluded that the legal basis for legal responsibility scientists, as a rule, recognize the law (procedural) act.

Key words: legal responsibility, procedural basis, grounds of legal responsibility, procedural basis of legal responsibility, law enforcement act.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем теорії держави і права є юридична відповідальність як одна гарантій, що забезпечують дієвість права. Проблема юридичної відповідальності є багатогранною та різноплановою, а отже, сутнісне її пізнання залежить від мети, завдань, кола питань, які науковець-дослідник ставить перед собою, розпочинаючи науковий пошук.

Актуальність теми дослідження. Важливим аспектом (елементом) теорії юридичної відповідальності в умовах розбудови правової держави в Україні є підстави її настання. Динаміка розвитку юридичної відповідальності й окремі аспекти її практичної реалізації безпосередньо пов'язані з категорією «підстави юридичної відповідальності» [1, с. 3]. Тобто підстави юридичної відповідальності певною мірою обумовлюють реалізацію юридичної відповідальності, забезпечують досягнення її мети, виконання завдань.

Стан дослідження. Підстави юридичної відповідальності в юридичній науковій літературі були предметом спеціальних загальнотеоретичних наукових досліджень М.В. Вітрука, Н.М. Оніщенко, М.Д. Шиндяпіної, Є.О. Цишковського та ін. Однак загальнотеоретична характеристика процесуальної підстави юридичної відповідальності не була в центрі уваги вчених-правознавців.

У зв'язку із зазначеним метою й завданням статті є проаналізувати зміст та особливості процесуальної підстави юридичної відповідальності як однієї з підстав її настання.

Виклад основного матеріалу. У юридичній науковій загальнотеоретичній літературі немає єдності в поглядах стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності. Різноманіття наявних поглядів стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності можна згрупувати у вузький і широкий підходи [2].

Прихильники першого підходу (вузького) вважають, що для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна фактична підстава. При цьому в межах такого підходу немає єдиної точки зору стосовно форми фактичної підстави: одні вчені вважають, що необхідною підставою юридичної відповідальності є правопорушення (склад правопорушення); на думку інших, фактичною підставою юридичної відповідальності, окрім скоєння правопорушення, в деяких випадках є й об'єктивно протиправне діяння [3].

На думку прихильників другого підходу (широкого), для виникнення та притягнення юридичної відповідальності необхідні або фактична і юридична підстави юридичної відповідальності, або фактична, юридична та процесуальна підстави [3].

Звернімо увагу на те, що, незважаючи на розбіжність між теоретичними формулюваннями у межах зазначених підходів до підстав юридичної відповідальності, прихильники широкого та вузького підходів до розуміння підстав юридичної відповідальності виокремлюють як окрему самостійну або елемент фактичної підстави юридичної відповідальності її *процесуальну підставу*.

Аналіз юридичної літератури дає змогу стверджувати, що *під процесуальною підставою вчені, як правило, розуміють правозастосовний (процесуальний) акт*, «рішення компетентного органу, яке накладає юридичну відповідальність» [4, с. 480]; «яке визначає вид і міру відповідальності, конкретизує загальні вимоги норми, що передбачає застосування санкцій до суб'єкта правопорушення» [5, с. 404].

Ми цілком підтримуємо класичну точку зору щодо процесуальної підстави юридичної відповідальності й вважаємо, що саме правозастосовний акт, у якому мігтися рішення стосовно конкретної справи, індивідуалізує юридичну відповідальність, створює умови для реалізації абстрактних норм щодо конкретних життєвих обставин. Іншими словами, «конкретизація та індивідуалізація юридичної відповідальності виникають на підставі акта застосування юридичної відповідальності, в якому на підставі принципу індивідуалізації визначають межі негативних наслідків, яких повинен зазнати правопорушник» [6, с. 156], «акт застосування юридичної санкції є актом конкретизації юридичної відповідальності» [7, с. 94].

У цьому контексті, на наш погляд, варто звернути увагу на думку В.К. Грищука, який нормативно-правову підставу юридичної відповідальності розглядає на трьох рівнях: *мегарівні, макрорівні, мікрорівні* [8, с. 251].

Учений стверджує, що нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності на *мікрорівні* є норма (норми) матеріального законодавства, які закріплюють склад учиненого людиною правопорушення. Нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності на *макрорівні* є норма (норми) матеріального законодавства, яка закріплює склад учиненого людиною правопорушення, а також норми процесуального законодавства, що визначають процедуру притягнення її (людини) до відповідного виду юридичної відповідальності й призначення «правового стягнення» або «покарання згідно з рішенням суду», а також норми виконавчого законодавства, які визначають порядок та умови виконання призначеного покарання. Нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності на *мегарівні*, на думку В.К. Грищука, є норми міжнародного права та внутрішньодержавного законодавства, які визначають протиправність учиненого людиною діяння, норми внутрішньодержавного законодавства, що передбачають склад відповідного правопорушення й процедуру застосування юридичної відповідальності (норми процесуального й виконавчого законодавства) [8, с. 251–252].

Виходячи із зазначеного та використовуючи метод аналогії, ми вважаємо, що доцільно розглянути процесуальну

підставу юридичної відповідальності на трьох рівнях: *мегарівні, макрорівні, мікрорівні*.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності на мікрорівні, на нашу думку, є правозастосовний акт як державно-владне рішення з конкретної життєвої ситуації, яке визначає вид і міру відповідальності, конкретизує загальні вимоги норми, що передбачає застосування санкцій до суб'єкта правопорушення. Основною особливістю процесуальної підстави юридичної відповідальності на мікрорівні є її діалектичний зв'язок безпосередньо з конкретною особою суб'єкта юридичної відповідальності, конкретним видом правопорушення.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності на макрорівні є норми процесуального законодавства, які визначають порядок притягнення суб'єкта правопорушення до відповідного виду юридичної відповідальності, а також процесуальні норми, що визначають послідовність дій визначених законом компетентних органів, діяльність яких спрямована на розгляд юридичних справ.

Крім зазначених видів процесуальних норм, на нашу думку, процесуальною підставою юридичної відповідальності на макрорівні є норми виконавчого законодавства, що визначають порядок та умови виконання призначеного покарання.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності на мегарівні є норми міжнародного права та внутрішньодержавного законодавства, у яких знаходять формальне вираження конкретні склади правопорушень і процедури застосування юридичної відповідальності (норми процесуального й виконавчого законодавства).

Варто оремо підкреслити, що *процесуальна підстава юридичної відповідальності макро- та мегарівня обумовлює процесуальну підставу мікрорівня*. Тобто норми міжнародного права та внутрішньодержавного законодавства, у яких знаходять формальне вираження конкретні склади правопорушень і процедури застосування юридичної відповідальності (мегарівень процесуальної підстави юридичної відповідальності), а також норми процесуального законодавства, що визначають порядок притягнення суб'єкта правопорушення до відповідного виду юридичної відповідальності (макрорівень процесуальної підстави юридичної відповідальності), обумовлюють і визначають зміст, порядок прийняття правозастосовного акта, який закріплює вид і міру юридичної відповідальності (мікрорівень процесуальної підстави юридичної відповідальності).

Зважаючи на те що, як правило, процесуальною підставою юридичної відповідальності в юридичній літературі визнають правозастосовний акт, а також беручи до уваги те, що правозастосовний акт є підставою юридичної відповідальності на мікрорівні, на наш погляд, варто окремо *звернути увагу, по-перше, на особливості правозастосовного акта як процесуальної підстави юридичної відповідальності в публічному та приватному праві; по-друге, на умови, особливості прийняття цього виду правового акта*.

Правозастосовний акт як рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначається її вид і міра, становить процесуальну підставу в разі скоєння правопорушення як *фактичної підстави за умови порушення суб'єктивних прав та об'єктивно протиправного діяння (у передбачених законом, договором випадках) як фактичних підстав юридичної відповідальності*.

Отже, традиційно процесуальною підставою юридичної відповідальності незалежно від виду фактичної підстави (вчинення правопорушення, об'єктивно протиправного діяння в передбачених законом, договором випадках) є правозастосовний акт. Проте існують винятки, які підтверджують загальні правила.

Так, наприклад, реалізація норм приватного й міжнародного права в окремих випадках передбачає можливість зазнання правопорушником юридичної відповідальності в добровільній формі [7, с. 94]. Наприклад, у разі порушення умов цивільно-правового договору сторона, яка зобов'язана відшкодувати шкоду і сплатити неустойку, може зробити це самостійно, у такому випадку причин для звернення кредитора до компетентного органу (суду) немає [9]. Тобто в разі добровільного відшкодування завданої шкоди та сплати неустойки в кредитора відсутня необхідність звертатися до компетентного органу з метою вирішення справи по суті й винесення правозастосовного рішення. За таких умов юридична відповідальність реалізується без наявності процесуальної підстави.

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне відмітити, що в разі добровільної реалізації юридичної відповідальності процесуальна підстава останньої є відсутня.

Такий стан речей пов'язаний із особливостями реалізації змісту суттєвих ознак юридичної відповідальності в галузях публічного та приватного права.

У межах публічних галузей права з однієї сторони у відносинах, пов'язаних із реалізацією юридичної відповідальності, завжди виступає держава. Відповідно, притягнення до юридичної відповідальності «завершується винесенням правозастосовного акта, в якому повинні бути встановлені як фактичні, так і юридичні підстави застосування відповідальності до особи, що скоїла правопорушення» [10, с. 28].

Натомість у приватних галузях права притягнення й покладання юридичної відповідальності можливе за умови наявності лише двох указаних підстав – нормативно-правової та фактичної. Існують випадки в галузях приватного права, коли правові відносини відповідальності виникають на підставі домовленості її учасників. Наприклад, якщо суб'єкт правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у передбачених законом, договором випадках) погоджується з «покаранням», що застосовується до нього, він може його добровільно прийняти й виконати. У цьому випадку необхідності щодо процесуальної підстави юридичної відповідальності немає. Якщо ж суб'єкт відповідальності не погоджується добровільно нести несприятливі наслідки організаційного, майнового, морального характеру, постраждала сторона може звернутися до компетентних державних органів та отримати відповідний правозастосовний акт, який буде процесуальною підставою юридичної відповідальності.

Правозастосовний акт як процесуальна підстава юридичної відповідальності завжди є результатом правозастосування.

Правозастосування розповсюджене в різних сферах життя, безпосередньо пов'язане з реалізацією інтересів і потреб різних суб'єктів права й передусім особи, тобто виконує найбільш суттєву функцію в механізмі правового регулювання [11, с. 321]. Частина норм права не може бути реалізована без спеціальної владної діяльності компетентних органів, баз правозастосування.

У юридичній літературі правозастосовна діяльність традиційно розглядається як владна, організуюча діяльність компетентних державних органів щодо винесення індивідуально-конкретних правових приписів [4, с. 421; 12, с. 265]. При цьому, як і будь-який вид юридичної діяльності, правозастосовна діяльність є певною послідовністю дій, що спрямовані на досягнення відповідного результату. Іншими словами, існує процес здійснення правозастосування, що визначається як правозастосовний процес або процес застосування права.

Процес застосування права є правовою діяльністю компетентних органів і посадових осіб з вирішення кон-

кретної юридичної справи, спрямованою на забезпечення реалізації правових приписів індивідуально визначеними суб'єктами права [11, с. 325].

Правозастосовний процес спрямований на виконання правових вимог адресатами правового регулювання, коли залежно від суб'єктивних або об'єктивних причин безпосередня реалізація права неможлива [11, с. 325].

Правозастосовний процес складається з декількох послідовних стадій, результати кожної з яких відображаються у відповідному акті застосування права. До основних стадій правозастосовного процесу належать такі.

По-перше, *встановлення фактичних обставин юридичної справи* та їх оцінювання. На цій стадії застосування права проводяться збирання, систематизація й аналіз інформації (доказів), які мають стосунок до розглянутої юридичної справи та можуть вплинути на владне правозастосовне рішення, що виноситиметься. Уся зібрана інформація, перед тим як вона буде залучена до справи, повинна пройти перевірку (оцінювання) на те, чи стосується справи (чи є виявлена інформація значущою для справи), допустимість (чи отримана вона без порушень чинного законодавства), вірогідність (підтверджується іншими джерелами чи узгоджується з ними) і повноту (достатність, що означає, що наявна інформація дає змогу повністю відтворити обставини, що відбулися). Якщо всі перераховані умови виконані, то суб'єкт правозастосування може приступати до наступної стадії застосування права.

По-друге, *встановлення фактичних обставин справи* (юридична кваліфікація), що полягає у виборі й аналізі правового припису, який підлягає застосуванню й відповідає встановленим фактичним обставинам у розглянутій юридичній справі. Об'єкт правозастосування дає правову оцінку інформації, зібраній на попередній стадії, шляхом виявлення в законодавстві правового припису (правової норми), яке найбільше підходить до розглянутої в межах юридичної справи ситуації. Ця стадія починається із зіставлення правових норм із наявною інформацією у справі, а закінчується ідентифікацією (встановленням відповідності) конкретної норми зафіксованим у справі обставинами.

По-третє, *прийняття (винесення) владного рішення* у справі та його документальне оформлення. На третій стадії суб'єкт правозастосування конкретизує виявлену правову норму в рішенні, що виноситься, з урахуванням наявних у справі обставин. На цій же стадії відбувається видання правозастосовником такого юридичного документа, як акт застосування права, у якому відображаються основні результати правозастосовної діяльності, здійсненої в рамках розгляду конкретної юридичної справи. Саме на третій стадії відбувається винесення суб'єктом застосування права владного рішення в справі, обов'язкового для виконання адресатом правозастосування.

Оцінюючи загалом стадії правозастосовної діяльності, необхідно відзначити, що перша стадія більшою мірою має аналітичний характер, друга – порівняльний, а третя – творчий, їх результатом стає винесення (видання) акта застосування права. При цьому форма винесеного акта застосування права може бути як письмовою (у вигляді окремого документа або резолюції), так й усною. В окремих випадках (наприклад, у разі застосування зброї працівником Національної поліції) – конклюдентною.

Висновки. Отже, все вищевикладене в статті дає змогу стверджувати, що однією з підстав юридичної відповідальності є процесуальна підстава. Процесуальну підставу юридичної відповідальності можна розглядати на трьох рівнях: мегарівні, макрорівні, мікрорівні. Процесуальна підстава юридичної відповідальності макро- та мегарівня обумовлює процесуальну підставу макрорівня (визначає зміст, порядок прийняття правозастосовного акту, який

закріплює вид і міру юридичної відповідальності). Під процесуальною підставою юридичної відповідальності вчені, як правило, розуміють правозастосовний (процесуальний) акт. Правозастосовний акт як процесуальна підстава юридичної відповідальності завжди є результатом правозастосування, правозастосовного процесу.

Список використаної літератури:

1. Кузьмин И.А. Основания возникновения юридической ответственности как общетеоретическая проблема: подходы и суждения. *Сибирский юридический вестник*. 2012. № 4 (59). С. 3–10.
2. Каленіченко Л.І. Загальнотеоретична характеристика підстав юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 20–24.
3. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 348 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с.
5. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Шульга, Л.В. Новікова, В.І. Сідоров та ін.; за ред. А.М. Шульги. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2014. 464 с.
6. Лучков В.В. Юридическая ответственность в механизме правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2005. 211 с.
7. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1985. 120 с.
8. Гришук В.К. Философско-правовая парадигма ответственности человека: монография. Хмельницкий: Хмельницкий университет управления и права, 2015. 640 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

10. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2018. 40 с.

11. Слинко Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 415 с.

12. Теорія держави і права: підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Каленіченко Лідія Іванівна – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Слинко Дмитро Вікторович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Kalienichenko Lidiia Ivanivna – Doctor of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of Faculty No. 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

Kalienichenkolida@gmail.com

Slynko Dmytro Viktorovych – Doctor of Law Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law of Faculty No. 1 of Kharkiv National University of Internal Affairs

dimasdv1974@rambler.ru